

היחס המספרי בין בתי-אב לסך-כל הנפשות בערי ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית

נתן שור

ההערכות על מספר התושבים החיים בערי ארץ-ישראל נדירות היו לפני המאה הי"ט. אולם יש נתונים לא מעטים בפנקסי-המסים הממשלתיים של המאה הט"ז, גם אם עניינם אינו בכלל הנפשות אלא בראשי בתי-האב לבדם, שהם היו משלמי המסים. מקובל בין חוקרים להכפיל את מספר בתי-האב בחמש כדי לאמוד את המספר הכולל של האוכלוסייה, אך בשל ריבוי הילדים במשפחות המזרחיות הושמעה גם הדעה כי יש להכפיל מספרים אלה בשש ואפילו בשבע. אם, למשל, פנקסי-המסים כוללים בשנת 1567 בצפת¹ 986 ראשי בתי-אב מוסלמים ו-945 ראשי בתי-אב יהודים משלמי מסים, הרי שלפי יחס של 5:1 היו בעיר 4,930 מוסלמים ו-4,725 יהודים, כלומר 9,655 תושבים; לפי יחס של 6:1 ישבו שם 5,916 מוסלמים ו-5,670 יהודים, כלומר 11,586 נפש; ולפי יחס של 7:1 היו 6,902 מוסלמים ו-6,615 יהודים, כלומר 13,517 תושבים. למספרים אלה יש להוסיף גם רווקים, אנשי-דת ונכים הנזכרים בפנקסי-המסים בנפרד.

מסתבר אפוא כי ההבדלים אינם מבוטלים, ולפיכך מן הראוי לחפש דרך אחרת כדי לעמוד על היחס הנכון בין מספר בתי-האב למספרן הכולל של הנפשות (כלומר, מספר הנפשות בבית-אב ממוצע). נתונים לבירור בעיה זו יש בספרי-מסע ובמפקדים שבהם נמסרו גם מספר בתי-האב וגם מספרן הכולל של נפשות במקום מסוים. כלומר אם נחלק את אלה באלה יסתבר היחס המבוקש. ריכוזו בטבלה שלהלן נתונים כאלה.²

שנה	מקור	מקום	עדה	בתי-אב	נפשות	יחס
1563	פנטליאו דה אכירי ³	ירושלים			5,000	2:1
1563	פנקסי-מסים ⁴	ירושלים		2,451		
1596	צ'כריו נה נרה ⁵	ירושלים	מוסלמים		4,800	2.8:1

- 1 A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, p. 161
 - 2 כדי להרחיב את תחום המדגם ולגוונו השתמשנו בכמה מקרים במספר בתים במקום במספר בתי-אב. מתוך ההנחה שברוב המקרים גר ככל בית בית-אב אחד בלבד. בשל המספרים שקיבלנו נראית הנחה זו מוצדקת, פרט אולי בשני הנתונים שמעל 6, שלאחר מעשה הסתבר כי הם חורגים מגודל בתי-האב שהתקבלו משאר המקורות.
 - 3 Pantaleao de Aveiro, *Itinerario de Terra Sancta*, Coimbra 1927, p. 105
 - 4 כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 94.
 - 5 Juan Ceverio de Vera, *Viage de la Tierra Santa 1596* (Conception Martinez Figueroa, Elias Serra Rogols), Instituto de Estudios Canarios, La Laguna 1964, p. 49
- ש-2,000 מהם יהודים ויוונים. כלומר היתרה — 4,000 — הם מוסלמים.

שנה	מקור	מקום	צבת	פתי"אב	נפשות	יחס
1596	פוקטו מסים ⁶	ירושלים	נוסלמים	1,444		
1672	רפאל מרדכי מלני ⁷	ירושלים	יהודים	300	1,200	4:1
1681	<i>Nazaret Gloriosa</i> ⁸	נצרת		80 בתים	400	5:1
1682	אוג'ניו דה סאך					
	פראנטיסקו ⁹	בית-לחם		300 בתים	1,000	3.3:1
1767	גיאובני מוניטי ¹⁰	ירושלים		10,000	30,000	3:1
1799	ספילסברי ¹¹	ירושלים		3,000 בתים	15,000	5.3:1
		ירושלים		4,000 בתים	15,900	4:1
1816	פקינגהם ¹²	רשייה		800 בתים	4,000	5.1:1
		רשייה		800 בתים	5,000	6.25:1
1815	ויליאם שרנר ¹³	בית-לחם		400 בתים	2,560	6.4:1
1826	אוגוסט יאן ¹⁴	בית-לחם		150 בתים	600	4:1
1823	ג'ונס ¹⁵	טבריה	יהודים (ספרדים)	70	400	5.6:1
		טבריה	יהודים (ספרדים)	80	400	5:1
		טבריה	אשכנזים	150	750	5:1
1830	ג'ורג' רובינסון ¹⁶	ירושלים	יהודים		2,500	
		ירושלים	יהודים		3,000	2.8:1
1832	הנרי קורני ¹⁷	ירושלים	יהודים	900		3.3:1
1832		ירושלים	יהודים	900		
1832	גרמב ¹⁸	ירושלים	יהודים		4,000	4.4:1

- 6 כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 94.
- 7 יוסף מייזל, 'רשימת יהודי צפת וסביכותיה משנת תקצ"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' תלא.
- 8 *Nazaret Gloriosa, Relatione de Viaggi de Levante*, Venetia 1700, p. 153. מחברו של ספר-מסע זה היה
 9 כנראה Girolamo Cimegiatto Zaratino
 Eugenio de San Francisco, *Relicario, y Viaje, de Roma, Loreto y Jerusalem... ano de 1682*, Cadiz
 [n.d.], p. 113
- 10 Giovanni Mariti, *Istoria dello stato presente della citta di Gerusalemme*, I, Livorno 1790, p. 14
- 11 J.B. Spilsbury, *Picturesque Scenery in the Holy Land and Syria*, London 1819, p. 37. המחבר מביא
 שתי הערכות שונות בדבר מספר הבתים בירושלים, ולפיכך הבאנו בנפרד את היחס של כל אחת מהן למספר
 האוכלוסייה הכולל שאותו הזכיר.
- 12 James Silk Buckingham, *Travels among the Arab Tribes Inhabiting the Countries East of Syria and
 Palestine*, London 1825, p. 393
- 13 William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, II, London 1820, p. 236
- 14 August M. Jahn, *Reise von Mainz nach Aegypten, Jerusalem und Constantinopel*, IV, Mainz
 1828-1830, p. 394
- 15 William Jowett, *Christian Researches in Syria and the Holy Land*, London 1826, p. 172
- 16 George Robinson, *Voyage en Palestine et en Syrie*, I, Paris 1838, p. 125 (2,500), 130 (3,000). המחבר
 מביא שתי הערכות שונות בדבר מספר היהודים בירושלים, ולפיכך הבאנו בנפרד את היחס של כל אחת מהן
 למספר בתי-האב הנזכר אצל קורני.
- 17 Henri Cornille, *Souvenirs d'Orient*, Paris 1833, p. 397. בשל חשיבותו של הנתון שאצל קורני לא הסתפקנו
 בהשוואתו לכלל תושבי ירושלים שאצל ג'ורג' רובינסון, אלא השווננו אותו גם לסך כל התושבים שהזכיר גרמב.
- 18 Marie-Joseph de Géramb, *Pèlerinage à Jérusalem*, I, Bruxelles 1836, p. 380

שנה	מקור	מקום	עדה	כתי"ב	נפשות	יחס
1838	אדוארד רובינסון ¹⁹	ירושלים	מוסלמים	1,100	4,500	4:1
		ירושלים	נוצרים	850	3,500	4:1
		בית-לחם ²⁰		800	3,000	3.7:1
1839	מפקד מונטיפיורי ²¹	צפת	ספרדים	179	558	3.1:1
		צפת	אשכנזים	189	519	2.7:1
		צידון	ספרדים	55	223	4:1
		עכו	ספרדים	54	204	3.8:1
		שפרעם	יהודים	29	107	3.7:1
1843	ג'ון וילסון ²²	שכם	יהודים	20	60	3:1
1849	ג'ימס פין ²³	צפת	יהודים	192	465	2.4:1
		טבריה	יהודים	63	197	3.1:1
1850	אנדרסון ²⁴	שכם	שומרונים	39	150	3.8:1
1850	קארל ריטר ²⁵	ארץ-ישראל				4:1
1866	מפקד מונטיפיורי ²⁶	שכם	ספרדים	12	62	5.2:1
1875	סמואל מונטגיו ²⁷	ירושלים	יהודים	5,000	13,000	2.6:1
		ירושלים	יהודים	4,000	13,000	3.25:1
1886	ג' שומכר ²⁸	חיפה, טבריה				5:1
1917	המשרד הארץ-ישראלי ²⁹	ירושלים	יהודים	8,862	26,605	3:1
1918		חיפה ³⁰	יהודים	402	1,406	3.5:1
		צידון ³¹	יהודים	135	447	3.3:1 ³²

- Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*, II, London 1841, p. 85. הוא מדגיש כי השתמש במודע ביחס 4:1.
- רובינסון, שם, עמ' 166.
- מספרים אלה אינם מופיעים במפורש במפקד מונטיפיורי, וריכזנו אותם מן הנתונים שפורסמו על-ידי "מיוזל: 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה', ספונות, ו' (תשכ"ב), עמ' תנג-תעב.
- John Wilson, *The Lands of the Bible*, I, London 1847, p. 627
- James Finn, in: A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem*, I, London 1939, p. 146
- אין המדובר כאן בסך כל יהודי צפת וטבריה, אלא בקבוצות של נתינים רוסיים לשעבר שביקשו לעבור עתה לחסות בריטית. כלומר, יש להניח שהמדובר באשכנזים.
- John Anderson, *Wanderings in the Land of Israel*, Glasgow [n.d.], p. 225
- Carl Ritter, *Vergleichende Erdkunde der Sinai-halbinsel, von Palästina und Syrien*, III, Berlin 1852, pt. I, p. 833.
- א' יערי, 'תולדות הישוב היהודי בשכם', סיני, לו (תשט"ו), עמ' קעט; מ' בניהו, 'תעודות לתולדות הישוב היהודי בשכם', שם, לח (תשט"ז), עמ' קו-קיב.
- Samuel Montague, *Report to the Committee of the Sir Moses Montefiori Testimonial Fund*, London May 13th, 1875, p. 4
- 'These figures represent about 5000 families, including as such about 1000 widows'. אך לא ברור אם את 1,000 האלמנות יש להחסיר ממספר 5,000 המשפחות או לא. לכן חישבנו כנפרד את שתי האפשרויות.
- G. Schumacher, 'Population List of the Livā of Akka', *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, 1887, pp. 169, 170
- המחבר לא סקר את גודל כתי"ב האב, אלא את מספר הגברים בגילים 16-60 כדי לגייסם לעבודה בבניין כבישים מטעם הממשלה.
- המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ-ישראל, א, יפו תרע"ח, עמ' 9.
- שם, ב, יפו תרע"ט, עמ' 4.
- שם, עמ' 30.
- המספרים המדויקים יותר הנמסרים בספירות האוכלוסייה של תקופת המנדט אינם נראים רלבנטיים לענייננו, לפי שמבטאים הם את המשפחות הגדולות יותר שנוצרו בעקבות שיפורו של מצב הבריאות החל מראשית המאה העשרים.

מן הטור האחרון שבטבלה עולה כי כל ההערכות המקובלות גבוהות מדי. לא קיבלנו כלל יחס של 7:1, ורק שניים של 6:1 — הם מפוקפקים משום שיסודם אולי בבתיים בהם גרו יותר מבתי-אב אחד, וכן מקרים לא רבים ובהם יחס של 5:1. רוב המספרים נעים אפוא בתחום שבין 1:3 לבין 1:4, ויש גם נמוכים מ-1:3. יש להיזהר אם כן מכל המכפלות הגבוהות הנהוגות עד כה. בעקבות האמור לעיל עולות שאלות אחדות שמן הדין לתת עליהן את הדעת:

א. גודל המשפחות בעיר ובכפר. אין מידע על כפרים ערביים, אלא המספר המפוקפק שמסר בקינגהם ב-1816 על רשייה, הנתונים על בית-לחם מראשית המאה הי"ט והמספרים על יהודי שפרעם וצידון במפקד מונטיפיורי משנת 1839. כל אלה מרמזים אולי שבמחוזות החקלאיים היו המשפחות גדולות יותר.

ב. בתי-האב היהודים והמוסלמים. אי-אפשר גם להצביע על הבדל ממשי בגודל המשפחות בין יהודים לבין מוסלמים, בעיקר בשל מיעוט המידע על אלה האחרונים.

ג. ספרדים ואשכנזים. גם כאשר לאשכנזים ולספרדים דומות התוצאות; אולם יש אולי רמז במפקד מונטיפיורי בצפת ומנתוניו של ג'וטט בטבריה שבת-האב האשכנזיים היו קטנים מעט מן הספרדיים.

ד. גודל בית-האב בתקופות שונות. קשה גם להבחין בשינוי כלשהו שחל במשך התקופה הנסקרת. ייתכן שעדותו של שומכר משלהי המאה הי"ט מרמזת על בתי-אב גדולים יותר, בעקבות השיפור שחל במצב הבריאות.

אולם ההבדלים קטנים מאוד והלא-ידוע רב על הידוע, ולפיכך מוטב להתייחס ליישוב הארץ-ישראלית כאילו היה כולו מקשה אחת ולמספרים שלפנינו כאילו היו רלבאנטיים במידה שווה. מתוך הנחת-יסוד זו יש לבדוק את היחסים השונים בין בתי-אב לסך כל הנפשות, כאילו היו כולם שווים-ערך. לצורך זה יש להביא את כל המספרים שברשותנו לכלל מונה-משתף אחד. כלומר, אם נחבר את המספרים שבטור השמאלי $(2+2.8+4)$ (וכו') נקבל סך של 148.4. מספר זה נחלק ב-38 — מספר הנתונים שהשתמשו בהם — ונגיע לתוצאה של 3.9:1. אם נתעלם משני המספרים שמעל ל-6, שהם מפוקפקים, כאמור, נקבל אף יחס נמוך יותר — 3.77:1. אך מן הדין לעגל מספר זה, כדי לא לעורר רושם לא-מוצדק של דיוק. אפשר אפוא לומר כי ראוי להשתמש בדרך-כלל ביחס של 4:1; כלומר — יש להכפיל את מספר בתי-האב שבפנקסי-המסים ובאומדנים אחרים ב-4 ולא ב-5 או ב-6 כפי שנעשה על-פי רוב. מעניין כי ביחס זה השתמשו כבר אדוארד רובינסון וקארל ריטר במאה הי"ט,³³ ובאורינג השתמש ב-1840 ב-3.5 עד 4 לכלל סוריה.³⁴

לדוגמה נביא כאן טבלה, ובה סיכום מספרי האוכלוסייה בעריה העיקריות של ארץ-ישראל במאה

33 ראה לעיל, הערות 19, 25.

John Bowring, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, London 1840, p. 4

הט"ז — לפי פנקסי-המסים העות'מאניים ועל-פי חישוב של 1:4 נפשות. נראה כי מספר התושבים בערי ארץ-ישראל היה קטן יותר, באורח משמעותי, מן המקובל לחשוב.³⁵

1596	1567	1562	1556	1555	1553	1548	1538	1528	
1597	1568	1563	1557	1556	1564	1549	1539	1526	
		960			1,310		915	796	ירושלים
		18,240			10,810		6,418	3,742	יהודים כלל האוכלוסייה
3,805	3,792		2,939					932	צפון
9,116	8,215		7,794					3,867	יהודים כלל האוכלוסייה
60						149	284		שפם
3,406						3,251	4,528		יהודים כלל האוכלוסייה
44		44			32		81		חברון
2,520		4,126			3,916		3,448	532	יהודים כלל האוכלוסייה
92			324		466		268	180	צזה
4,67			9,286		9,323		7,124	3,761	יהודים כלל האוכלוסייה
1,00			2,562			2,580	1,795	1,492	רםלה כלל האוכלוסייה

35 התבססנו בעיקר על נתוני פנקסי המסים שאצל: כהן ולואיס (לעיל, הערה 1): Wolf-Dieter Hütteroth & Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, pp. 52, 53. כפנקסי המסים מחולקים הגברים לארבעה סוגים: ראשי בתי-אב, רווקים, אנשי-דת ונכים. צירפנו כאן את אנשי-הדת לראשי בתי-האב והכפלנו את התוצאה ב-4. לזה הוספנו את מספר הרווקים והנכים, בלי להכפיל אותם, מתוך ההנחה שלאנשי-הדת היו משפחות בגודל רגיל ולנכים לא היו משפחות. במציאות היו בוודאי יוצאים מן הכלל רבים מאוד, אך אי-הדיוק הנובע מכך אינו גדול אולי מאי-הדיוק הטמון במספר 4 שבו הכפלנו את מספר בתי-האב. כן לא התייחסנו למספר האלמנות, היתומים והתושבים הארעיים שאינם נכללים במחברות המסים, משום שאין לנו כל נתונים על רובם. תיקון מסוים אפשר אולי לראות בעצם השימוש במכפלה 4 במקום מכפלה 3.9 או 3.77, אך ייתכן כי במציאות היה ההבדל משמעותי יותר. יש לזכור גם כי המספרים בטבלה עושים אמנם רושם של דיוק, מאחר שלא עיגלנו אותם, אך רושם זה מטעה, ובמציאות אין אלה אלא הערכות גסות בלבד.